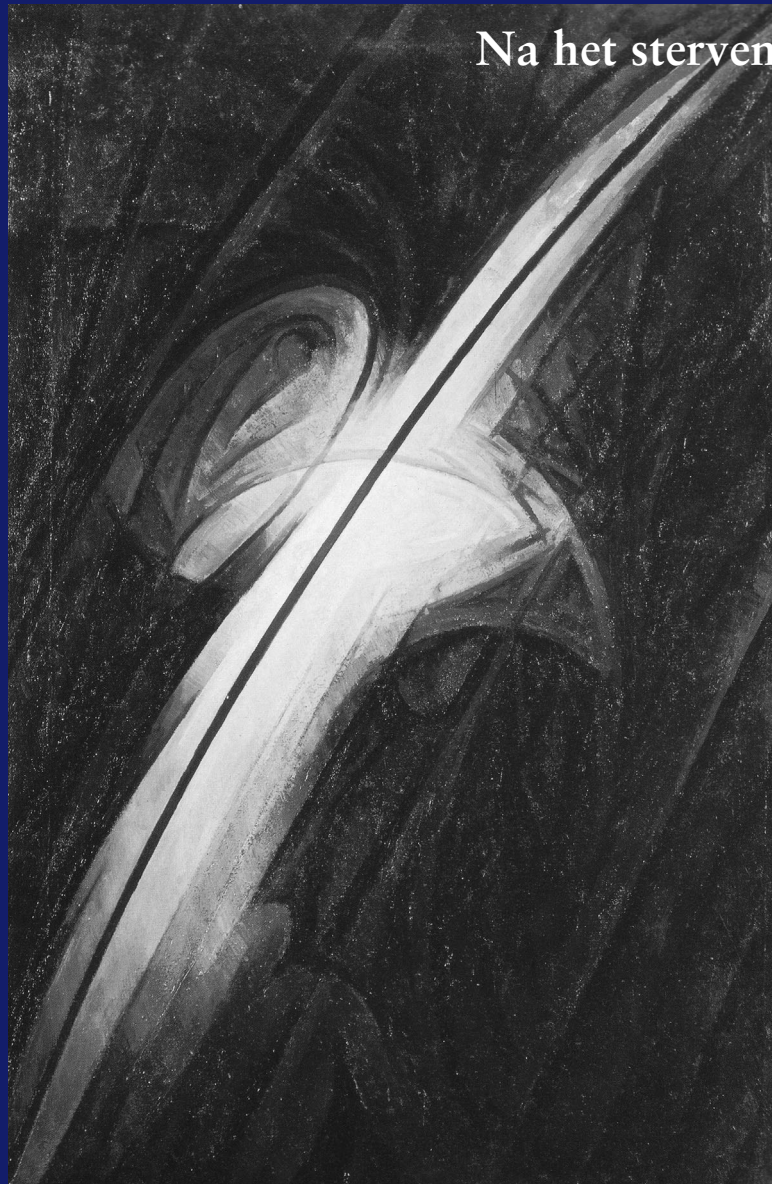

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
Pasen 2009

Na het sterven

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
13e jaargang nr. 2, Pasen 2009

Inhoud van dit nummer

Van de redactie 1
Leegheid 1
Thema: Na het sterven 2
Serie: Het bewogen begin 14
Paastijd 19
Kennismakingsinterview 21
Bestuur en instellingen 24
Berichten uit de gemeenten 26
Allerlei 28
Internationaal 30
Boeken 34
Aankondigingen 36
Gestorvenen 39

Redactie

Nelle Amons, Bastiaan Baan, Jolanda van Dam,
Jos van Damme, Marianne de Nooij

Redactie-adres

In beweging, p/a mw. J. van Dam,
Putterweg 64, 3851 GE Ermelo
tel. 0341-550606
e-mail: inbeweging@unica4.nl
Ook voor inlichtingen over abonnementen

Financiën en advertenties

Jos van Damme, tel. 0318-416079
e-mail: josvandamme@chello.nl

Druk

Drukkerij Modern, Bennekom

Kopijdata:

Pinksternummer 1 april 2009
Michaëlnummer 1 juni 2009
Kopij graag aanleveren per e-mail
(inbeweging@unica4.nl).
De redactie behoudt zich het recht voor
ingezonden kopij in te korten of niet te
plaatsen.

*Illustratie omslag: 'Luminescence',
Ivan Kudriashev (1926).
George Costakis Collection, Tessoniki*

De Christengemeenschap
in Nederland en Vlaanderen
Adressen (geen postadres)
en tijden van diensten

M=mensenwijdingsdienst, K=zondagsdienst voor de
kinderen, info: gezien onregelmatigheid navraag nodig.

Alkmaar, Oude Kanaaldijk 9, 072-5613144

M zo 10, di 9, do 10, za 9 (info), K zo 9 (info)

Amsterdam, A.J. Ernststraat 869, 020-6420769,
bgg 6628346. M zo 10, di 7, wo 9, do 9, za 9,
K zo 9.30 (info)

Antwerpen, H. Consciencelaan 107, Mortsels,
03-8305860. M zo 10, wo 7 (info), do 10 (info),
vr 9.30, K zo 9.15 (info)

Arnhem, Brugstraat 5, 026-3708049,
bgg 06-20018689. M zo 10 (info), do 9.30 (info),
K zo 9.30 (info)

Den Haag, Groot Hertoginnelaan 2, 070-3634898
M zo 10.15, wo 10 (info), do 8 (info), vr 10.30
(info), K zo 9.30

Driebergen, Rijsenburgselaan 2a, 0343-517467
M zo 10.30 (info), do 9.30 (info), K zo 10 (info)

Eindhoven, Dorpstr 122, Veldhoven, 040-2221009,
bgg 2520498. M zo 10.45 (info), wo 9.30, vr. 9.30
(info) K zo 10 (info)

Het Gooi, Veldweg 1, Bussum, 035-5417957,
bgg 6563160. M zo 10, do 10 (info), K zo 9.30 (info)

Groningen, Lauwersstraat 3, 0592-347059,
bgg 050-3096437. M zo 10.30 (info), do 10 (info),
K zo 10 (info)

Leeuwarden, Droevendal 9, 058-2151708,
bgg 2803558. M zo 10.15 (info), do 9.15 (info),
K zo 9.45 (info)

Leiden, Vestestraat 39-49, 071-5121459,
bgg 06-11302133. M zo 10.30 (info), za 10.30
(info), K zo 10 (info)

Meppel, Catharinastraat 44, 0522-452699
bgg: 0521-578178. M zo 10.15 (info), K zo 9.45
(info)

Middelburg, Lange Noordstr. 62, 0118-615459,
bgg 583352. M zo 10 (info) K zo 9.15 (info)

Rotterdam, Lumeystr. 33, 010-4662586, bgg 4862586
M zo 10.30, di 9.30, wo 9.30, vr 7.30, K zo 10

West-Brabant, Minckelersstraat 27, Breda, 076-
5422983, bgg 5021945. M za 9.30 (info)

Zeist, van Tetslaan 4, 030-6913868, bgg 6921173
M zo 10.30, di 8, wo 9, vr 10 (info), za 9,
K zo 9.30

Zutphen, Badhuisweg 27, 0575-352403,
bgg 06-40717174. M zo 10.30, di 9.15 (info), do
9.15 (info), za 10 (info), K zo 10 (info)

Landelijk secretariaat: 070-3451506

Groot Hertoginnelaan 4

2517 EG Den Haag

E-mail: secretariaat@christengemeenschap.nl

Website: www.christengemeenschap.nl

Van de redactie

Geboorte en dood zijn de twee poorten, waarbuiten we met onze zintuigen niet kunnen waarnemen. Stond in het Adventnummer de wereld van voor de geboorte centraal, in dit Paasnummer gaat het over de wereld van 'Na het sterven', met bijdragen over stervensbegeleiding en rouw, over vernieuwing van de cultuur rond het sterven en over mogelijkheden om geliefde gestorvenen op hun weg na het sterven te begeleiden.

In de serie over pioniers in de Christengemeenschap schrijft Feike Weeda over Emil Bock, een van de 'zuilen' van onze beweging. Nieuwe geestelijken in Nederland en Vlaanderen worden een jaar na hun priesterwijding aan u voorgesteld in een kennismakingsinterview; Judith van der Bend sprak met Bart Hessen.

In de vaste rubrieken vindt u weer een veelheid aan reeds voorbij of nog te gebeuren activiteiten, zowel dichtbij als ver weg, waarmee de Beweging tot religieuze vernieuwing zichtbaar en werkzaam is in de wereld.

Marianne de Nooij

Leegheid

In tijden waarin de economische crisis de media domineert is het misschien toelaatbaar om te zeggen, dat er grote behoefte is aan opstandingskrachten. De enorme stroom van sympathie voor Barack Obama (met messiaanse trekjes) over grote delen van de wereld laat zien, hoeveel verlangen er is naar een wereld met nieuwe mogelijkheden, een wereld waarin idealen kunnen leven, een wereld waarin het ongedachte werkelijkheid kan worden: Yes we can. Onder (en bij velen ook boven) de oppervlakte van het uiterlijke leven ervaren de mensenzielen leegheid, onvervuldheid: doodskrachten. Wie in zijn optreden iets lijkt te beloven dat verder gaat, kan rekenen op veel aandacht, maar moet het vervolgens in de weerbarstige werkelijkheid wel waarmaken en wordt zonder pardon voor de volgende ingeruild als de prestaties tegenvallen.

De mensheid gedraagt zich als een puber, die zijn identiteit opbouwt door zich aan verschillende idolen te spiegelen totdat ze allemaal tegenvallen of vervelen en de volwassenheid wordt bereikt in het besef, dat je je eigen spiegel kunt zijn, over jezelf kunt oordelen, je eigen idealen in je draagt. Als later in het leven ook dat in een crisis komt, kan het inzicht worden bereikt dat de intuïtie van je werkelijke zelf uit de geestelijke wereld komt en Christus de bron ervan is.

De mensheid heeft nog wel een flinke weg met menige crisis af te leggen. Wij ook. Maar wij kunnen iets doen om die weg te verkorten: door blij te zijn! Door ons met de hele aarde te verheugen op de aanwezigheid van Christus, kan Hij onze ziel doordringen. We voelen het vertrouwen, dat Hij door alles heen met ons verbonden blijft en ons steeds weer de innerlijke kracht schenkt die we nodig hebben om verder te gaan. We merken dat de leegheid gevuld wordt. Daarmee wordt de opstanding al werkzaam, komen we nader tot onszelf en tot Hem: we hebben de wereld iets te bieden.

Ton Besterveld

Thema: Na het sterven

Als vervolg op het thema van het Adventnummer over het leven voor de geboorte, luidt het thema van dit Paasnummer 'Na het sterven'. Rouwtherapeute Renée Zeylmans vertelt in gesprek met Judith van der Bend over haar jarenlange ervaring in het omgaan met stervensbegeleiding en rouw. Nelle Amons schrijft over een nieuw initiatief 'Wederzijds', dat zich ten doel stelt tot verdieping en verbreding van de cultuur rondom het sterven te komen. Tot slot een bijdrage van Bastiaan Baan over het begeleiden van de gestorvenen op hun weg aan de overzijde van het bestaan.

Metgezel voor stervenden en rouwendenden – Renée Zeylmans aan het woord

door Judith van der Bend (gemeente Amsterdam)

Jaren geleden kwam Renée Zeylmans door het plotselinge overlijden van haar man midden in het rouwproces terecht. Deze ingrijpende gebeurtenissen hebben haar de aanzet gegeven om iets te mogen betekenen voor mensen die dit ook moeten doormaken. Dat resulteerde in een eigen gesprekspraktijk, voordrachten, cursussen over stervens- en rouwbegeleiding, en boeken. Haar nieuwste boek *Stervensbegeleiding, een wederzijds proces* (Uitg. Christofoor) verscheen afgelopen herfst. "Stervensbegeleiding wil zeggen: hoe kun je

met ongedeelde aandacht bij de stervende aanwezig zijn, in de wetenschap dat jij daar straks ook ligt? Als je je eigen dood niet onder ogen kunt zien, is het moeilijk een metgezel te zijn voor iemand die stervende is. De stervende weet wat hij bij jou kwijt kan. Daarvoor moet je dan ook wel wat in je rugzakje hebben, maar je mag dat niet over iemand uitspreiden. Je kunt schenken vanuit je eigen rijkdom en vanuit je tekorten; bidden dat je het juiste woord vindt, de goede vraag stelt. Eigenlijk vind ik stervensbegeleiding een moeilijk woord. Want wie begeleidt wie eigenlijk in zo'n proces? Later kwam *Stervensbegeleiding, een wederzijds proces* als volledige titel naar boven en toen had ik er vrede mee. Gestorvenen en engelen zijn ook aanwezig en zij luisteren mee. Ik heb er geen moeite mee dat mensen beschroomd of angstig zijn bij een sterfbed. Je gaat niet aan een sterfbed zitten om 'iets te willen doen'. Al zit er nog zo veel goede wil bij, daar gaat het helemaal niet om. Je moet er voor de ander willen zijn.

Ruimte voor de gestorvene

Schroom en eerbied zijn ook goede metgezellen als je bij een gestorvene wilt waken. Op het waken moet je je voorbereiden; anders wordt het moeilijk om je niet door je beslommingen te laten overheersen. Op

sommige plaatsen is er een tussendeur, voordat je de ruimte waar de overledene ligt opgebaard betreedt. Die is er bij jullie in Amsterdam toch ook? Dat is een goede zaak: er is op die manier een ruimte tussen de wereld waar wij ons bevinden en die van de gestorvene. Ik moet dus eerst een deur openen en weer achter me sluiten om mijn eigen wereld buiten te sluiten en op een andere manier binnen te komen, elke keer weer.

Als je bij een gestorvene waakt en je leest uit het evangelie, dan brengt je dat in de juiste stemming. Het zuivert jezelf. Belangrijk is ook dat er ruimte voor de gestorvene ontstaat, zodat de terugblik op het leven, dat zich aan het afsluiten is, kan plaatsvinden. Daar kunnen we in alle oprechtheid naast gaan staan.

Dat wil niet zeggen dat je je niet – bijvoorbeeld als kind naar je ouders – kunt uitspreken, zoals ik meemaakte met een zoon die tijdens die dagen dag en nacht bij zijn moeder bleef, waardoor nog veel uitgesproken en geheeld kon worden in oprechte liefde,

respect en begrip. Je ongenoegen respectloos over de gestorvene heen gooien is ongeoorloofd.

Belangrijk is, dat je vanuit je hart spreekt; in de juiste stemming duiden wat bij iemand hoort. Gebeurt dat niet, dan missen woorden hun doel. De intentie van de woorden, daar gaat het om. Dat geldt ook voor toespraken tijdens de uitvaart. De gestorvene vraagt voedsel, maar hij moet zich wel herkend voelen; als dat lukt, kan de overledene ook aanwezig zijn. Vaak zie je dan iets gebeuren: er is opeens een vlinder in een crematorium, terwijl ramen en deuren dicht zijn...

De uitspraak 'over de doden niets dan goeds' is helemaal misplaatst. De juiste vertaling van deze uit het Latijn afkomstige uitspraak luidt, vrij vertaald: spreek niet over de doden, tenzij het op een goede manier gebeurt. Daarom mogen we ook spreken over dingen die in het leven van de gestorvene niet gemakkelijk waren, waar hij mee te worstelen had. Als we dat met schroom en respect doen, is dat voor de overledene

Als een roos

Toen onze schoondochter stierf – zij leed aan spierdystrofie en werd daardoor maar 41 jaar oud – bereidde zij haar sterven en uitvaart uiterst zorgvuldig en soeverein voor, precies zoals zij haar leven geleid had.

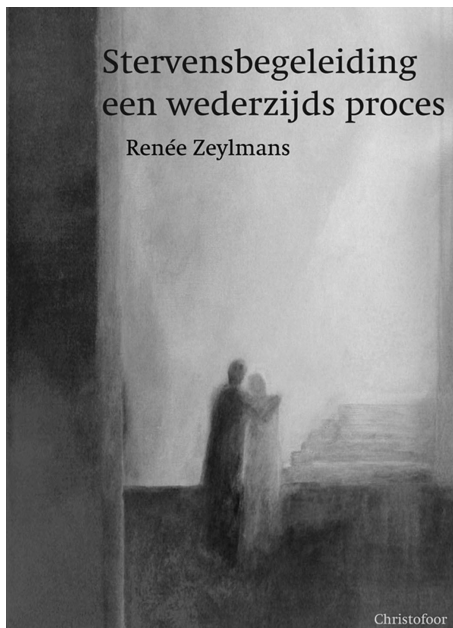
Wat er op de rouwkaart zou staan, was heel belangrijk voor haar en ik herinner me, hoe stralend tevreden zij keek, toen zij vertelde dat de kaart nu klaar was, door haar zelf samen met een vriendin ontworpen.

Na haar overlijden bleek het een prachtige kaart geworden, waarbij de tekst precies uitdrukte wat zij over zichzelf wilde zeggen:

*Als een roos volledig uitgebloeid
na een krachtige tijd over de top van haar schoonheid heen
Uitzierend naar een moment van rust
om te kunnen bezien en te herstellen
Voorbereidend op een nieuwe bloei
Verlangen om weer een roos in de knop te zijn
aan het begin te staan van een volgend bestaan
Om opnieuw open te breken, uitbundig te bloeien, te groeien
Opnieuw verlangend naar de schoonheid van het bestaan*

een hulp. Dan voelt hij zich herkend. Maar voelt hij die herkenbaarheid niet, dan zou hij wellicht voortijdig vertrokken kunnen zijn. Waken en uitvaart vormen maar een klein onderdeel van mijn boek. Artsen, geestelijken, therapeuten en andere deskundigen, die hebben meegewerkt aan mijn boek, belichten dit vanuit hun eigen vakgebied. De volledige inhoudsopgave staat op mijn website*).

Door lijden tot wijsheid komen

De eerste veertig dagen na de uitvaart: dat is een bijzondere tijd, denk maar aan wittebroodsweken, aan de kraamtijd, de eerste zes weken na een operatie. Het is een soort overgangstijd die je met elkaar – wakers, familie, vrienden – kunt doordragen en vormgeven. De proloog uit het Johannes-evangelie kan je helpen om weer in je kracht te komen; weer terug naar het oerbegin; naar daar waar je thuishoort. Het Onze Vader heeft ook die

*) www.reneezeylmans.nl, tel. 030-6917100. In voorbereiding: scholingsworkshops stervens- en rouwbegeleiding voor wie in de praktijk werkzaam is.

kracht. Het is het gebed dat Christus zelf op aarde heeft uitgesproken. Deze kracht van de woorden kan de nabestaanden helpen om de verstandhouding met de gestorvenen opnieuw vorm te geven.

Met spreuken zou ik in het begin voorzichtig zijn. Ze spreken het ik van de mens aan en daarmee is een overledene voor zijn uitvaart nog helemaal niet bezig. Je kunt er daarna mee beginnen. Maar bij alles wat je een gestorvene voorleest, komt alleen de intentie over; de hartekracht die ervan uitgaat. Je verbondenheid met de overledene, dat is eigenlijk al een spreuk op zich.

Naast de goede zorgen voor onze gestorvenen mogen ons verdriet en onze rouw er ook zijn. Vaak wordt er gedacht dat we overledenen storen met ons verdriet, maar dat is te kort door de bocht. Als we niet meer kunnen rouwen, kunnen we ook niet meer troosten. En als we niet meer kunnen troosten, ontstaat liefdeloosheid. Het verdriet is de som van onze liefde voor de overledene; dat mag er zijn. God houdt van tranen, luidt een joods gezegde. Dan kunnen we met hart en ziel bij de gestorvene zijn. Ware liefde houdt niet in, dat we de gestorvene weer terug willen trekken op aarde. Ik heb dit nader uitgewerkt in mijn boek *Rouwverwerking en rouwbegeleiding*.

Rouwen is veel meer dan verdriet: het kan een identiteitscrisis zijn. Het is een grenservaring, een drempelovergang. Want je gaat een stukje met de gestorvene mee. Het is alsof een dierbare gaat emigreren: hij of zij verdwijnt uit het gezicht, maar in gedachten reizen we met hem of haar mee.

Deze grenservaring geeft een andere blik op je huidige leven. Je waardebeoordeling verandert. Je voelt mensen en situaties veel helderder aan dan voorheen. In het begin heb je er ook last van, want er komt veel bij je binnen en het is niet goed om je te snel voor dit alles af te sluiten. Dat komt pas later en dan kun je deze nieuwe blik ervaren als een gave, waarmee je iets kunt schenken aan de mensen om je heen. Door het lijden heen tot

wijsheid komen; zo zou je het kunnen zeggen. Het verlies van een kind neemt binnen de rouw een eigen plaats in. Het verdriet om een kind is levenslang. Wat ik hier extra tragisch vind, is het feit dat de ouders elkaar vaak niet meer kunnen vinden in hun rouw. Dat komt omdat een man anders rouwt dan een vrouw. Vaak zie je dat een vrouw wil praten; ze wil er dan dieper op ingaan en kan daarin ook wel veeleisend zijn. Een man uit zijn verdriet anders. Hij wil er niet altijd over praten. En als hij erover spreekt, is het vaak formeler en niet zozeer persoonlijk. Misschien heeft het er ook mee te maken, dat veel mannen uit hoofde van hun beroep in een mannenwereld leven? Dat wil niet zeggen dat hij geen verdriet heeft. Natuurlijk heeft hij dat ook. Niet meer of minder dan zijn partner. Maar wat er dan gebeurt is, dat beiden door een stuk eenzaamheid moeten, die ze niet samen kunnen dragen. Ze hebben ook ieder een heel andere verhouding tot het gestorven kind. Ik maak te vaak mee, dat tijdens de verwerking van de dood van een kind het huwelijk van de ouders stuk loopt. Ik zou hier willen zeggen: wacht niet tot je uit elkaar bent gegroeid.

Als er bijtijds hulp wordt gezocht, kan er nog veel gered worden, is mijn ervaring. Daarom organiseer ik themadagen voor ouders die hun kind verloren hebben. Er komen dan drie of vier echtparen. Ik kies voor deze opzet, omdat de vrouw anders alleen komt. Of de man komt een keer mee 'omdat mijn vrouw dat zo graag wil'. Samen komen is een voorwaarde voor deze bijeenkomsten.

Sacramenteel karakter

Wat mij steunt om dit werk vol te houden? Kort gezegd: de cultus van de Christengemeenschap, het Onze Vader en de gestorvenen. Over het Onze Vader heb ik eerder in het gesprek iets gezegd. De gestorvenen zijn altijd in de cultus aanwezig; zij voltrekken elke dienst mee. Het is dit jaar 35 jaar geleden dat ik de mensenwijdingsdienst voor het eerst meemaakte. Dat was de dienst voor mijn man, die kort daarvoor overleden was. Het was een thuiskomen, een herkenning.

De betekenis van de cultus voor mijn werk... Eenentwintig jaar geleden volgde ik de tweejarige opleiding Sociale Driegeleiding. Daar werd ik ten eerste getroffen

Das Leben im Tode

Vorig jaar bezocht ik de conferentie 'Das Leben im Tode' in Dornach. Ik wilde eigenlijk niet meedoen aan een werkgroep over het sterven van kinderen, omdat een soort bijgelovigheid mij weerhield. Onze dochter had namelijk net tweemaal een miskraam gehad, de tweede keer van de helft van een tweeling. Ik dacht dat als ik zou gaan, ik als het ware onheil zou afroepen over het kindje dat zij nog droeg. Door een (gelukkig) toeval kwam ik er toch terecht. Daar hoorde ik op een bepaald moment tot mijn verrassing de groepsbegeleidster zeggen, dat zij vaak meemaakte dat tijdens de zwangerschap één helft van een tweeling stierf, soms in zo'n vroeg stadium, dat de moeder het niet eens merkte. En dat zij gedurende de tijd van haar lange ervaring het beeld had gekregen, dat het kindje dat gestorven was alleen een soort geboortehulp was geweest voor het kindje dat nu geboren kon worden en het zonder die ander niet had gered. Het kindje dat zich had teruggetrokken, kon zich nu voorbereiden op zijn eigen volgende incarnatie. Het voelde alsof ik naar deze groep geleid was.

door Dieter Brüll over het sociale oerfenomeen**). Dat was wederom een herkenning, iets wat blijkbaar al in mij leefde. En dat verdiepte voor mij de cultus. Het sociale oerfenomeen vind je daar terug.

Wat is het sociale oerfenomeen? 'De nood van de medemens tot motief van het eigen handelen maken', zegt Brüll. Maar wie kent de motieven van zijn eigen handelen? Alles wat sociaal is vraagt een offer.

Waar ligt de overeenkomst met de cultus, de mensenwijdingsdienst? *Evangelielezing en Credo*: Je reinigt jezelf eerst van sympathieën, antipathieën en vooroordelen. Dit geeft onbevangenheid. *Offer*: Je schept ruimte voor de ander. Sociaal zijn vraagt een bewustzijnsoffer, je slaapt als het ware een moment in, om door de ander vervuld te kunnen worden. Dan wordt zijn nood, zijn probleem ook onze nood. *Verwandeling (transsubstantiatie)*: Iets van die ander gaat over naar mijn ziel. *Communie*: Het gesprek. We ontwaken uit de sociale slaap en dat betekent dat we weer in ons eigen ik komen te staan. Wat je hebt gehoord en gevoeld kan hulp en daad mogelijk maken. Maar veel van wat je denkt te weten mag je niet uitspreken. Daar zit het grote gevaar van macht en ijdelheid. Niet uit de sociale hulpverlener mag de hulp komen, maar uit het hogere wezen van de hulpvrager moet op den duur het antwoord, de weg komen. Je helpt slechts, opdat het antwoord en de juiste vraag in de ander geboren worden. Laat ik het zo zeggen: iedere mens die in mijn praktijk komt, heeft ook iets met mij te maken. Het leed van de ander is ook mijn leed. Dat voel ik ook helemaal, in alle eerbied en verwondering. Ik kan een ander

alleen maar binnenlaten als ik daar zelf ruimte aan geef. Wat is echt naar iemand luisteren anders dan jezelf durven offeren en datgene wat je van iemand ontvangt proberen om te zetten in hulp? Hulp is voor mij medemenselijkheid, zonder oordeel of beoordeling.

Of dit lukt? Het is doorlopend een schoolingsweg: niet ik, maar Christus in mij. In die zin heeft elke ontmoeting in mijn werk voor mij een sacramenteel karakter.

Ik wil nog iets zeggen over suïcide en euthanasie. We leven nu in het tijdperk van de bewustzijnsziel. Dat houdt in, dat ieder individu de kans krijgt zijn vrijheid te benutten. Dat wil ook zeggen: de vrijheid om beslissingen te nemen. Ik ben ervan overtuigd dat ik medeverantwoordelijk voor anderen ben, omdat ik medemens ben in deze maatschappij. In die zin heb ik deze maatschappij mede vormgegeven.

Ik heb vaak meegemaakt, dat mensen door suïcide of euthanasie zijn gestorven. Wat veel voorkomt is, dat het leven van nabestaanden na een suïcide van een dierbare vastloopt of zelfs kapot dreigt te gaan. Ik denk dat het een hulp voor deze gestorvene kan zijn, als hij ziet dat zijn achtergebleven familieleden en vrienden hun leven weer op de rails krijgen.

Wat ik nog wil benadrukken: iedere doods-oorzaak is individueel. Dat kan ik als het ware aflezen aan de rouwenden die bij mij komen. Want de gestorvene komt altijd met de rouwende mee. Daarom mogen we niet oordelen of veroordelen, ook niet over de dood heen. Je weet toch ook niet van tevoren hoe je zelf zult reageren in het aangezicht van de dood of in een uitzichtloze situatie? Dat weet je pas als het zover is. Zo streef ik er ook naar, dat de toonzetting in mijn boeken niet belerend of oordelend is, maar liefdevol en troostend."

**) Dieter Brüll, *Bouwstenen voor een sociaal sacramentalisme*. Uitg. Nearchus, ISBN 90.73310-08-3

Wederzijds' – een initiatief voor een nieuwe cultuur rond het sterven

door Nelle Amons (Initiatiefgroep 'Wederzijds')

*"Het schouwspel van de natuur
is altijd weer nieuw,
omdat zij voortdurend
nieuwe toeschouwers schept.
Leven is haar mooiste uitvinding.
En de dood is haar
kunstgreep om steeds weer
opnieuw leven te hebben."*

J.W. von Goethe

Goethe ziet de dood niet als eindpunt, maar als een proces van omvorming naar een hoger niveau. Mensen kunnen dat tijdens hun leven soms ervaren, wanneer zij in aanraking komen met teleurstellingen, onmogelijkheden, tegenslagen, relaties die stuklopen, ziekte of verlies van werk. Op zo'n moment lijkt het alsof je niet verder kunt, alsof je voor een afgrond staat, alsof je 'doodgaat'. Maar het is ook mogelijk zo'n moment als een vraag, als een uitdaging te beleven, vanuit een innerlijk weten: als ik er doorheen ga, kan er nieuwe ruimte komen. Zo is het ook bij de dood: door het sterven komt er ruimte voor nieuw leven. Sterven is verbonden met opstanding. Sterven is het begin van het leven ná de dood, op weg naar een nieuwe geboorte.

Wederzijds wil bewustzijn wekken voor de omvormende kracht van de dood, vanuit het gevoel van discrepantie tussen de dagelijkse praktijk en de rijkdom die wij tegenkomen in de antroposofie en dat wat de Christengemeenschap aanreikt in de rituelen en sacramenten.

Voor de initiatiefnemers van *Wederzijds* vormt de antroposofie het kader waarbinnen wij alle ontwikkeling en dus ook ziekte en sterven beschouwen. Bij de rituelen van de Christengemeenschap ervaren wij dat zij over de dood, over de grens van het aardebestaan heen reiken, naar de wereld waar

'Het afscheid', Käthe Kollwitz (1940).
Archiv Ilse Kleberger, Berlin

Michael Bauer, vlak voor zijn sterven:

Wanneer het mogelijk zou zijn, dat de levende niet meer aan de geliefde gestorvene zou denken – en wanneer het mogelijk zou zijn, dat de gestorvene niet meer aan de geliefde levende zou denken, dan zou alle liefde ophouden te bestaan. Maar dat is immers niet mogelijk.

de Geest leeft. Rondom het sterven kunnen de wegen van de antroposofie en de Christengemeenschap bij elkaar komen. *Wederzijds* ziet samenwerking met beide bewegingen op dit gebied als belangrijk voor de toekomst.

Door ontmoeting en uitwisseling over thema's rondom het sterven, wil *Wederzijds* als platform en netwerk komen tot verdieping en inspiratie en op die manier een bewust omgaan met het sterven en de dood bevorderen.

Een oproep in het maandblad van de Antroposofische Vereniging *Motief* van september 2007 bracht ons, de leden van de initiatiefgroep, bij elkaar. Maar het waren vooral eigen ervaringen die de impuls in ons hadden gewekt: proberen het nieuwe, vernieuwende dat wij ervaren in de antroposofie en in de Christengemeenschap – juist in het levensgebied van sterven en dood – bij zijn geboorteproses in onze cultuur een handje te helpen. En daarom wilden wij deel uitmaken van de initiatiefgroep van *Wederzijds*, om door uitwisseling en studie samen te onderzoeken, of er in onszelf en in de mensen die hopelijk op *Wederzijds* afkomen antwoorden leven, die een bijdrage kunnen leveren aan het ontstaan van een bedding voor een nieuwe cultuur rondom sterven. Wij zijn er daarbij van overtuigd, dat het niet alleen om een behoefte van ons zelf gaat, maar dat ook de gestorvenen onze betrokkenheid nodig hebben.

Tijdens het waken bij gestorvenen en in gesprekken met stervenden deden we onze ervaringen op. We maakten met ontzag

mee, hoe dierbare familieleden of vrienden naar de eigen dood toeleefden. En we hadden daarbij ook gemerkt hoe alleen, onbeholpen en onthand we ons zelf rondom het sterven konden voelen en dat wat we als juist uitspraken of deden, ons 'inviel'.

Twee ervaringen

Agnost

Hij was terminaal ziek, in het hospice waar ik werk. Uitbehandeld, maar niet uitgedacht. Bij de kennismaking vertelde hij 'agnost' te zijn. Agnost, géén atheïst. "Agnost is dat je het niet weet", zei hij, "dat je leeft met de mogelijkheid dat alles ophoudt als je sterft, maar ook dat God misschien toch bestaat." In de weken daarna spraken we over van alles, maar het sterven bracht hij niet meer ter sprake. Hij werd zieker en zieker, keek uit naar het moment van sterven. Dat kwam niet. Hij besloot om euthanasie te vragen. Het traject van voorbereiding en overleg, volgens de wettelijk voorgeschreven procedure, duurde een paar dagen. Toen ik kort daarop nog eens bij hem binnenging, wisten we beiden dat het de laatste keer zou zijn. Het gesprek verliep rustig, hij was blij dat zijn leven weldra voorbij zou zijn. Het was goed zo, er was vrede. Hij had alles afgerond. Bij het afscheid zei hij ineens: "Wellicht zien we elkaar nog eens, daar ver achter de sterren". Verrast zei ik: "Dat hoop ik eigenlijk, ik vond het fijn om u te leren kennen." De volgende dag stierf hij, toch spontaan.

Grootmoeder

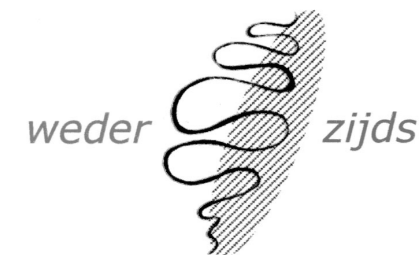
Mijn grootmoeder was gestorven. Al vanaf

het moment dat zij tachtig was, lag in de kast alles klaar 'voor als ik overleden ben'. Toch moest zij daar toen nog dertien jaar op wachten, tot een los kleedje op het linoleum maakte dat zij uitgleed, haar heup brak en aan de gevolgen van de operatie stierf. In het ziekenhuis zuchtte zij tegen mij: "dat ze nog zoveel met een mens omhannesen zo vlak voor zijn dood!" Op het kerkhof wilde mijn neef haar nog zien en dus werd de dekfel van de kist getild, waarop ook ik nog een laatste blik op haar wierp. En ik weet nog hoe ik bijna schrok: daar lag geen 93-jarige, maar een jong meisje van een jaar of achttien!

Twee mensen overlijden, maar wat een wereld van verschil. De grootmoeder aanvaardt haar dood nog als behorend bij het leven, bereidt er zich op voor; de agnost, veertig jaar later, zit vol twijfels en vraagt om euthanasie. Deze twee miniatuurtjes laten zien wat er juist de laatste veertig jaar is gebeurd, dat in onze tijd vele mensen het niet meer weten, wanneer zij geconfronteerd worden met ziekte, het levenseinde en sterven. De oude gebruiken en rituelen, die veelal samenhangen met de binding aan een kerk, hebben afgedaan, maar de kille afstandelijkheid, die als reactie op het oude in zwang raakte, laat hen letterlijk en figuurlijk koud. En willen ze authentieke, eigen vormen scheppen rondom hun eigen sterven of dat van een familielid, dan moeten ze soms al hun moed bij elkaar rapen, omdat de bedding daarvoor in hun sociale omgeving vaak nog niet voorhanden is; al is dit de

laatste jaren heel snel aan het veranderen. Binnen families kan zelfs strijd ontbranden met betrekking tot sterfbed, opbaren en uitvaart van bijvoorbeeld vader of moeder, waarbij het kind dat een andere mening heeft dan de anderen zich erg alleen kan voelen. En soms gaat de stem van de stervende zelfs verloren in het koor van de opvattingen van zijn familieleden.

Wat wil *Wederzijds* en voor wie is het bedoeld?

Om niet alleen te hoeven staan in het aanzicht van sterven en dood hebben wij *Wederzijds* het licht doen zien. Het wil een overkoepelend platform zijn voor alle mensen, die met anderen samen willen zoeken naar antwoorden op hun vragen met betrekking tot het stervensproces en het leven na de dood en daarbij interesse hebben voor, of zich willen laten inspireren door de inzichten ontleend aan de antroposofie of de religieuze benadering van de Christengemeenschap.

Zij kunnen daar in hun persoonlijk leven mee geconfronteerd worden of er beroepsmatig bij betrokken zijn, bijvoorbeeld als uit-

Jonggestorvenen

Enkele jaren na het overlijden van mijn kind, dat maar enkele uren heeft geleefd, vertelde iemand mij, dat in de visie van Rudolf Steiner de jonggestorvenen de taak hebben het religieuze leven op aarde te voeden en te versterken. Ik herkende dit inzicht als juist en daarmee vielen de puzzelstukken van het lot van mijn eigen jonggestorvene in één klap op de goede plaats.

Toch communicatie

De eerste vrouw aan wier sterfbed ik zat, lag in coma in het ziekenhuis. 'Fysiek' praten was niet meer mogelijk. Ik heb alle leuke herinneringen aan haar in mijn gedachten opgeroepen en nog eens beleefd. Ik had geen idee of ik zo met haar 'communiceerde', dat bleek pas toen ik weg wilde gaan. Met enorme kracht hield zij mijn arm vast. Ik ben nog een tijd gebleven. De volgende dag is zij gestorven.

vaartverzorger, hospice-medewerker of kunstenaar die kisten, lijkwaden of urnen vormgeeft. Maar ook geestelijken, pastores, geestelijk verzorgers, hulpverleners als artsen, verpleegkundigen, leden van waakgroepen, kunsttherapeuten of biografisch consulenten, die in hun werk met de dood in aanraking komen, kunnen deel uitmaken van *Wederzijds*.

Wederzijds richt zich op het gehele Nederlandse taalgebied. In overleg met belangstellenden zal een goede vorm en structuur voor het initiatief worden opgebouwd. Daarbij wordt ook gedacht aan het ontstaan van regionale studie- en werkgroepen. Ontmoeting, uitwisselen van ervaringen en studie worden gezien als wegen om tot verdieping en verbreding van de cultuur rondom het sterven te komen. Het streven is om jaarlijks enkele landelijke bijeenkomsten te laten plaatsvinden over onderwerpen die met dit gebied samenhangen.

Er zal een informatiepunt opgezet worden om vragen te kunnen beantwoorden en te

kunnen bemiddelen of verwijzen. Hiertoe zal een niet-commercieel netwerk gevormd worden, waarbij gebruik gemaakt wordt van de capaciteiten van de aangesloten belangstellenden. Ten behoeve hiervan wordt een vragenformulier toegezonden.

Wederzijds staat open voor contact met verwante stromingen om inzichten en ervaringen uit te wisselen over stervensprocessen in de meest algemene zin, het sterven zelf, de voorbereiding op en de tijd na het sterven en de omgang met gestorvenen. Hieruit kan samenwerking op het gebied van begeleiding, hulpverlening en vormgeving van bijvoorbeeld uitvaartplechtigheden voortvloeien.

De initiatiefgroep bestaat uit: Nelle Amons, Miriam de Boom, Ingrid Deij, Yvonne van Delft en Marijcke van Hasselt. Inlichtingen bij: Secretariaat *Wederzijds*, Yvonne van Delft, Prinsessenpark 18, 3331 GZ Zwijndrecht, tel.: 055-5215466 (Marijcke van Hasselt), e-mail: wederzijds@ymail.com.

Begeleiden van gestorvenen

door Bastiaan Baan (geestelijke gemeente Zeist)

De zorg voor de gestorvenen is – voor zover we kunnen nagaan – zo oud als de mensheid. In alle culturen en tijdperken was het vanzelfsprekend dat de gestorvenen niet aan hun lot werden overgelaten, maar dat de levenden zich door gebed, voorbede en rituelen met hen verbonden. Vermoedelijk is onze moderne westerse cultuur de eerste, waarin collectief deze verbinding verbroken is. Ook de alledaagse uitdrukkingen documenteren, dat we het besef van een voortbestaan na de dood grotendeels verloren hebben ('Onze Jan is niet meer'). Weliswaar komt vanuit een onverwachte hoek weer een nieuw bewustzijn van voortbestaan na de dood, maar wie de discussie rondom het boek van de cardioloog Pim van

Lommel *Eindeloos bewustzijn* volgt, ziet hoe de wetenschap furieus probeert zulke opvattingen te weerleggen. Bij de hoos van allergische reacties merkte Pim van Lommel onlangs laconiek op, dat de wetenschap blijkbaar de plaats heeft ingenomen van de middeleeuwse kerk, die verketterde wat haar niet welgevallig was.

Rust, reinheid, regelmaat, respect

Nog meer weerstand bestaat in verschillende kringen tegen het idee, dat je de gestorvenen op hun weg zou kunnen begeleiden. Want afgezien van de 'dood is dood'-theorie heeft men in verschillende kerkelijke kringen de opvatting, dat de gestorvene veilig in Jezus' handen is beland en dat alle verdere

zorg overbodig is. Ook bestaat hier en daar zorg, dat je met het zoeken naar contact met de gestorvenen in troebel water vist. De bekende uitdrukking 'Rust in vrede' wordt letterlijk opgevat: laat de gestorvenen met rust, bemoei je niet met hun wereld.

Zo begrijpelijk als deze veelgehoorde opvatting is, toch moet je je afvragen waarom de zorg voor de gestorvenen in alle voorafgaande tijden juist wél nodig werd geacht. Wanneer je te rade gaat bij vroegere culturen, vind je overal het besef dat de gestorvenen nog maar net aan de andere kant geboren zijn. *Dies natalis* (geboortedag) noemden de vroege christenen de sterfdag. Net zoals een pasgeborene op aarde omhulding en verzorging nodig heeft, heeft de gestorvene dit in overdrachtelijke zin nodig. Wat kunnen wij voor de gestorvenen doen? Zonder nu uit oude gebruiken en culturen te putten, wil ik mijn eigen ervaringen met betrekking tot de zorg voor de overledenen weergeven. Net zoals in de reguliere zorg hanteer ik daarbij de vier R's. Vanouds kennen we voor de fysieke verzorging de drie R's: Rust, Reinheid, Regelmaat. Later is daar als vierde Respect aan toegevoegd. Deze kwaliteiten zijn voorwaarden voor een goede zorg – ook met betrekking tot de gestorvenen.

Vanuit innerlijke rust kunnen we het best toenadering zoeken tot onze gestorvenen. Alles wat met ongezonde nieuwsgierigheid en sensatie te maken heeft, leidt ons af van een wezenlijke verbinding. Alleen een reine, dat wil zeggen onzelfzuchtige toenadering is het element, waarin levenden en gestor-

venen elkaar vrij kunnen ontmoeten. Een derde voorwaarde is regelmaat in het onderhouden van een verbinding. Wie zich met regelmaat – bij voorkeur voor het slapen gaan – in gedachten en gebed tot de gestorvenen richt, zal vroeg of laat merken, dat de gestorvenen al aanwezig zijn op de afgesproken tijd. Tenslotte behoort respect niet alleen tot de onmisbare voorwaarden om levenden, maar ook om gestorvenen te kunnen ontmoeten. Uiteraard betekent dat niet alleen respect voor de ander, maar ook voor jezelf – en voor je eigen grenzen en mogelijkheden.

Tijd speelt geen rol

De ervaring leert, dat tijd nauwelijks een rol speelt bij het begeleiden van gestorvenen. Je kunt kort na de dood beginnen toenadering tot de gestorvene te zoeken, maar je kunt ook na jaren, wanneer je het gevoel hebt, dat je de gestorvene tekort hebt gedaan (in het leven of na de dood), de draad weer oppakken. Zo werd ik eens benaderd door een oudere persoon, die zich schuldig voelde tegenover haar reeds lang overleden grootmoeder. Zij vroeg mij hoe na tientallen jaren het contact weer gelegd kon worden. Een van de middelen om een gestorvene te bereiken is, hem of haar het eigen handschrift voor te lezen. Omdat ik dit middel uit eigen ervaring ken, vroeg ik de kleindochter, of ze nog iets in het handschrift van haar grootmoeder had. Er kwam een oud dagboek te voorschijn, dat ze sinds het overlijden van haar grootmoeder niet had opengeslagen. Omdat ze hier moeite

Uitspreken

Een buurvrouw verloor haar zevenjarig dochtertje. De begrafenisondernemer wilde al een koelcel regelen. Maar zij twijfelde, wilde dat eigenlijk niet. Doordat ik haar vertelde, dat een kindje ook thuis kon worden opgebaard en dat ik daarbij wel wilde helpen, verdween de twijfel. Uiteindelijk is het kindje thuis gestorven en ook opgebaard, zonder dat ik hulp hoefde te bieden. Het uitspreken van de mogelijkheid leek al genoeg. En achteraf was iedereen heel blij dat het zo verlopen was.

mee had, gaf ik haar de suggestie om met dit idee enige tijd om te gaan. Toen ze tijdens mijn volgende bezoek de daad bij het woord voegde en voorlas uit het dagboek van de overledene was het ijs gebroken. Na vele jaren voelde zij de aanwezigheid van de gestorvene, die op het appèl van de kleindochter antwoordde. De overweldigende ervaring van aanwezigheid werkt volgens het bekende principe: het gelijke wordt door het gelijke herkend.

Ook in een andere betekenis speelt tijd geen rol. Wanneer je aan een gestorvene denkt en iets uit de herinnering opdiept wat beiden aan het hart lag, 'dan kleurt dat de gedachte aan de gestorvene zó, dat deze gedachte naar hem toestroomt op het ogenblik waarop je inslaapt' (Rudolf Steiner). Ook al denk ik vroeg in de morgen of 's middags aan de gestorvene, de inhoud van deze gedachte gaat aan het eind van de dag mee in de slaap. Maar het moet in zekere zin (zie bovengenoemd citaat) een 'kleurige' gedachte zijn: vervuld van warmte en hartelijkheid.

Tot zijn medewerker Herbert Hahn zei Rudolf Steiner eens in een persoonlijk gesprek: 'Schildert u in volle kleuren. De geestelijke wereld interesseert zich daarvoor. Die 'schildert' van de andere kant mee en helpt erbij, dat onze beelden langzamerhand objectief worden.' (Uit: 'Begegnungen mit Rudolf Steiner' – Herbert Hahn, Stuttgart 1991). Zulke kleurige, levendige herinneringen vormen de brug naar onze gestorvenen. Als deze brug eenmaal gebouwd is, kunnen we een geestelijke inhoud (een gebed, meditatie of een spreuk) naar de gestorvene toezenden, verbonden met onze liefde.

Deze onzelfzuchtige liefde is het beste

geschenk waarmee we de gestorvenen kunnen omhullen. Ze zijn immers net als pasgeborenen, onbeschermd in een nieuwe, onbekende wereld, blootgesteld aan invloeden waartegen ze zich niet kunnen verweren. De ontberingen, die zij na de dood moeten doormaken, zijn te allen tijde beleefd als 'hitte' en 'koude'. Vaak werden deze gewaarwordingen drastisch voorgesteld: in Zwitserland spreekt het volksgeloof van de gestorvenen die in het ijs van de gletsjers leven. De rooms-katholieke traditie spreekt van het 'vagevuur' of van het *purgatorio* (Dante). Maar ook het Tibetaanse Dodenboek beschrijft het *Bardo* als een vurige verblijfplaats. Wij kunnen de gestorvenen zo met onze liefde omhullen – zoals je een pasgeborene niet in de kou laat staan –, dat onze liefde een kleed van vleugels wordt, dat de ziel omhoog draagt naar een rijk van geestelijk licht.

Wanneer je lange tijd op deze wijze met gestorvenen omgaat, wordt het dagelijks leven verrijkt met het besef: de gestorvenen zijn altijd bij ons. Ze wachten erop, gekend en herkend te worden. Uit dit besef ontstond het volgende gedicht, dat voor mij uitdrukt wat ik aan de omgang met de gestorvenen beleef:

*De stilte zindert in mijn oren.
De doden klinken –
Zij zijn te groot voor woorden.
In ongekende talen zingen zij
en zien ons aan.*

*Laat mij verstaan
wat zij met stervelingen
willen delen.
Al wandel ik mijn weg alleen:
wij zijn met velen.*

'De gestorvene als pasgeborene: het sterven van Maria',
Perikopenboek Heinrich II (1010). Bamberg

Het bewogen begin

In de serie 'Het bewogen begin' staan pioniers in de Christengemeenschap centraal: wat heeft hen bewogen en welke van hun impulsen zouden in onze tijd verder ontwikkeld kunnen worden?

Een ijzeren wil voor religieuze vernieuwing en een groot hart voor de mens: Emil Bock

door Feike Weeda (gemeente Arnhem en student priesterseminarie Hamburg)

Emil Bock is één van de stichters en representanten van de Christengemeenschap en dat veronderstelt een diepe verbondenheid. Die verbondenheid gaat dwars door zijn leven heen en wordt telkens weer zichtbaar. De zondagsmens Emil Bock leefde van 1895 tot 1959. Zijn geboortedag valt op zondag 19 mei, de tijd van het jaar waarin vaak Hemelvaart en Pinksteren vallen. Het Hemelvaarts- en Pinkstermotief speelt dan ook een rol in zijn leven. Dromerigheid en helder levendig denken, maar ook de bloeiende voorjaarsstemming in het landschap, het zijn thema's die bij een verliefde en verlegen jongen horen. Een jongen die zich schoolt in het in het openbaar spreken en op zoek gaat naar vernieuwing van het christendom en het doordenken van haar inhouden. Maar ook de vlamme pijn en een moeilijk verbonden zijn met het eigen lichaam horen bij dit motief.

Grete

Emil Bock groeit op als zoon van een knecht in de tapijtenhandel. Het ouderlijk huis, een achterhuis in de

Rijnlandse stad Barmen (D), ligt vol met tapijten die naar klanten gebracht moeten worden en Emil sjouwt mee: een enorm sterk gestel ontwikkelt hij. Zijn vader sterft als hij zestien jaar oud is na een lang ziekbed. Zijn kindertijd brengt hij door in de fantasiewereld van verre zeereizen en later in

Emil Bock

lange wandelingen in de omgeving. Het ouderlijk huis biedt een arme maar veilige omgeving. De schooltijd, godsdienstles en later de theologische studentenvereniging zorgen voor voorbeeldfiguren, ontmoetingen en idealen die lang hun naklank hebben in zijn ziel. Zijn verlegenheid hindert hem en daarom grijpt hij elke mogelijkheid aan om zich te bekwamen in het spreken in het openbaar. Dit resulteert later in referaten, voordrachten en zelfs voordrachtsreizen. Vanaf ongeveer zijn tiende jaar speelt het meisje Grete, dochter van een leraar, een grote rol. Hij volgt haar op haar weg naar school, al moet hij daarvoor een flink eind omlopen. Later kent hij de plekken waar hij haar van verre kan zien en weet hij waar en wanneer ze gaat wandelen. Nooit spreekt hij haar aan: het klasseverschil maakt, dat hij niet eens aan een gesprek durft te denken.

Grete Bock-Seumer

Maar haar bestaan werkt door als een leidend motief in zijn jeugdtijd, zo zegt hij zelf. Een boot met haar naam, de velden met margrietten, een margrietje op zijn jas gespeld: geheimzinnige tekens van haar bestaan, dat hem altijd begeleidt.

Als hij in het vroege voorjaar van het rampjaar 1914 naar Bonn vertrekt om daar talen te gaan studeren, waagt hij het om haar te benaderen. In Bonn blijkt haar zus te wonen: ze zullen elkaar weerzien. Maar de politieke spanning stijgt, de wereldoorlog wordt door de massa in extase verwelkomd als vervulling van trouw aan de keizer en plicht aan het vaderland, maar door Bock zwijgend en somber tegemoet gezien op de steigers aan de oever van de Rijn. Toch kan hij voor zijn gevoel niet anders dan de oorlog ingaan. In de laatste dagen voor zijn vertrek kan hij Grete nog zien en spreken. Het

elkaar ontmoeten gaat met horten en stoten, want de verbondenheid is nog te innerlijk en te hemels om al een plek op aarde te kunnen vinden. Toch is Bock met hoop vervuld.

Op 12 oktober maakt Bock deel uit van de infanterie die Vlaanderen intrekt. Drie weken later raakt hij op 31 oktober gewond als hij bij een aanval vanuit de loopgraven in een brede sloot blijft hangen: een buikwond met verlamd been. Het is te gevaarlijk voor anderen om hem te halen. In het water vreest hij te sterven, maar hij besluit voor het leven: een strijd tegen de dood, die dertig uur duurt voor hij gevonden wordt. Hij wordt naar Bonn gebracht, naar het Lazaret, waar genezing langzaam volgt en Bock zich inspannt om te revalideren en niet verlamd

te blijven. Maar zijn vroegere vitaliteit is aangetast, hij zit minder goed in zijn lichaam. Zijn jonge ik moet hard werken om het lichaam erbij te houden. De oorlogstijd wordt gevuld met tolkopdrachten en studie van Germaanse talen (ook Nederlands!) en later theologie. Hij krijgt de kans om mensen uit alle lagen van de maatschappij te leren kennen in tijden van economische malaise, die door hyperinflatie, voedsel op de bon en enorme schuldbetalingen gekarakteriseerd wordt. Het nationalisme komt op. En er zijn vele jonge zielen die vanaf de andere kant van het leven, vanuit de hemel, toekijken op de wereldgebeurtenissen: iedereen heeft familie en vrienden verloren. Hoeveel van hen zijn daar niet plotseling en radeloos terecht gekomen? Hoeveel van hen wilden aan de toekomst werken en konden nu nieuwe ontmoetingen op aarde tot stand brengen, die van wezenlijk belang zijn voor de toekomst van de wereld?

Twee sacramenten

Twee belangrijke ontmoetingen werken vanaf zijn 21^e jaar bepalend door, die allebei in het najaar 1922 uitmonden in een sacrament. In augustus 1916 doet Friederich Rittelmeyer zijn intrede in Berlijn. Hij is dan al een geroemd en omstreden predikant, wiens preken in heel Duitsland gelezen worden in de huiskamer of vanaf de kansel. Bock is erbij en benadert hem; een vriendschap tussen leerling en meester ontstaat. Samen zoeken ze naar vernieuwing van het christelijk geloof en zijn plek in de lutherse kerk. Bock ziet hier ook een opdracht voor zichzelf.

Hij kent Rudolf Steiner wel en heeft ook gesprekken met hem, maar niet hierover. Tegen Rittelmeyer had Steiner eens gezegd, dat er voor hemzelf in het religieuze geen opgave lag, wat niet betekent dat hij daarin geen initiatieven wil ondersteunen. Als dan plotseling in april 1921 de medestudent Gertrud Spörri aan Emil Bock vertelt, dat studenten vragen aan Steiner hebben

gesteld, wordt Bock innerlijk wakker. Al zijn leiderschap, al zijn organiserende vermogens, al zijn oog voor het moment, al zijn gevoel voor wat een vernieuwing van het christelijk geloof nodig heeft, haalt hij uit de kast om hier werk van te maken. Hij maakt dat er een groep ontstaat, hij weet de boel bij elkaar te houden, telkens weer, ook in latere jaren.

Een tweetal cursussen en vele voorbesprekingen volgen, hij geeft inleidingen in een nieuwe theologie, er wordt in Stuttgart een huis gebouwd. Tussen de bedrijven door studeert hij af. Hij is de spreekbuis van de jonge aanstaande priesters en is hun leider, als vanzelf. "Zijn wil voelt aan als ijzer", zegt Rudolf Steiner. Uiteindelijk wordt in september 1922 de Christengemeenschap gesticht met de wijding van de 45 stichters. Rittelmeyer wordt als bekende predikant het gezicht van de nieuwe beweging, Bock is de tweede man. Met zijn wijding begint voor Bock zijn priesterlijk werken, anders dan voor Rittelmeyer die al predikant was. Als Rittelmeyer sterft op 23 maart 1938, volgt daarna de inzet van Bock als aartsbenedictijn: tot aan zijn dood draagt hij die lange kraag van geestelijke verantwoordelijkheid, die tot aan de mouwen van de alba reikt.

De andere ontmoeting is opnieuw die met Grete. Het Hemelvaartsmotief duikt in 1917 weer op als er gezamenlijk gewandeld wordt en er een voorgevoel voor een samenzijn wordt waargenomen. Het is een moment van vervulling. De natuur jubelt mee en er is een grote overeenkomst in wat hen innerlijk bezighoudt. Eerst wordt nog gewacht tot zijn verhouding met een ander meisje – die voortkwam uit schuldgevoel – door haar wordt verbroken, omdat er alleen dan voor haar vrede kan zijn. Later verhuist Grete ook naar Berlijn, zodat ze dicht bij elkaar wonen. Op 13 november 1922, twee maanden na de stichting, trouwt Rittelmeyer Emil en Grete tussen twee treinen en twee voordrachten door. Het is waarschijn-

lijk de eerste vernieuwde huwelijkswijding sinds de stichting. Grete zorgt thuis in Stuttgart voor de kinderen en maakt het mogelijk dat Emil zijn werk kan doen als geestelijke. Hij kent zijn kinderen nauwelijks en weet ze niet te bereiken. Bij de bevalling van het vierde kind sterft Grete, het is 12 augustus 1939, drie dagen voor Maria Hemelvaart en drie weken voor de invasie in Polen. Het is het verlies van de liefde van zijn leven, maar daarna leert hij zijn vier kinderen kennen en zij hem. En dat is hard nodig, want een moeilijke tijd zal nog volgen.

De tijd van 1922 tot 1937 is een bloeitijd, de zonnetime van zijn leven: een periode van enorme inhoudelijke en leidende werkzaamheid in de wereld, terwijl de zware last van het leiderschap nog niet teveel op zijn schouders drukt. Hij heeft tot 1933 de leiding van het priesterseminarie in Stuttgart, hij geeft voordrachten, reist rond om gemeenten te bezoeken (waaronder ook Nederland) en collega's te spreken. Hij maakt twee reizen naar het Heilige Land, schrijft een systematische reeks boeken over de heilsgeschiedenis, vertaalt het Nieuwe Testament opnieuw uit het Grieks. Hij rust niet voor de gedachten geënd en de verwoording helder is. Nog steeds zijn zijn werken een enorme stimulans voor het doordenken van het christelijk geloof. De Christengemeenschap werkt cul-

Emil Bock met Johannes Lenz, 1956

tuurvernieuwend en wordt deel van de wereld.

Van zondag tot zondag

Een verbod op de Christengemeenschap dreigt al in 1937 en 1939, maar op 9 juni 1941 doet de Gestapo een georganiseerde inval in veel huizen en kerken: de beweging wordt verboden. Volgens een betrokken Gestapo-chef zouden andere kerken vanzelf hun ondergang tegemoet gaan, maar kon de Christengemeenschap in de nabije toekomst grote betekenis krijgen en het christendom een nieuwe impuls geven. Dat

moest vermeden worden. Het is de eerste maanknoop van de stichting van de Christengemeenschap, een doodsmoment. Bock wordt als enige voor langere tijd gevangen genomen en pas op 4 februari 1942 vrijgelaten.

Opnieuw heeft een oorlog hem getekend en zijn gezondheid is geschaad. "Ik heb vaak het gevoel dat ik er met mijn ziel niet helemaal bij ben. (...) Kun je je voorstellen om in alle werkzaamheid te leven en toch in een hoekje van je wezen al gestorven te zijn?" De resterende oorlogstijd krijgt hij studie- en schrijfp opdrachten en kan hij rondreizen om de vrienden in allerlei steden te bezoeken.

Met Pinksteren, op 20 mei 1945, een dag na zijn verjaardag, begint de wederopbouw van de Christengemeenschap. Bock schrijft dat het verbod er kwam omdat de beweging "met die andere beweging verbonden is, die tegen het materialisme strijdt en nieuwe geestelijke kennis op weg helpt". Hij wist bij de stichting al, dat een catastrofe dreigde. En was Steiners laatste geschenk aan de priesterkring niet de cursus over de Apokalyps, dat boek dat beschrijft wat er gebeurt als de poorten van de hemel en de hel opengaan? "En nu wij weer aan het werk gaan, zo weten wij, dat wat wij doen, ertoe dient om de mensen in de strijd van de toekomst te versterken".

In de tijd van de wederopbouw schrijft Bock zijn laatste boeken en reist als aartsbewindsdrager rond. De voordrachtskunstenaar spreekt nu uit een rustige stroom, zonder haperen, met innerlijke zekerheid. Niet alleen zijn sterke wil, maar ook overzicht, overwicht en een grote liefdevolle hartelijkheid kan hij hierbij inzetten. De verwondin-

gen van de eerste wereldoorlog maken dat hij zwaarder wordt en schoenen gaan knellen, zijn gezondheid gaat achteruit.

Bij zijn zestigste verjaardag wordt hij door velen gefeliciteerd: hij kende heel veel mensen met wie hij correspondeerde. Hij spreekt bij zijn speech dan een belangrijk en eerder genoemd motief uit: "Dat het hierbij eigenlijk niet om een persoonlijke zaak gaat. (...) Met alle felicitaties wordt een grote liefde, dankbaarheid en trouw aan de Christengemeenschap en een innerlijke hartewarmte uitgesproken".

Op een bijzonder moment in het leven van de Christengemeenschap gaat haar tweede leider over de drempel van de dood. De tweede maanknoop, 37 jaar na haar stichting, brengt een afscheid: Emil Bock sterft op de tweede adventszondag 1959, 6 december. De cirkel van zondag tot zondag is compleet.

Emil Bock leeft onder andere nog steeds voort in zijn boeken, in zijn systematische verwerking van het Oude en Nieuwe Testament. Dagelijks lezen mensen over de hele wereld in zijn boeken, die doen nog steeds hun werk. Het zijn gedegen boeken met oog voor nuance en geesteswetenschappelijke diepgang. Het is mooi als je een notie hebt van de mens en zijn levensverhaal als je zijn boeken leest. Zijn naam klinkt dan anders omdat het je meer zegt: Emil Bock.

Literatuur

- Gundhild Kačer-Bock: "Emil Bock: Leben und Werk". Urachhaus Stuttgart 1993.
- Rudolf Gädeke: "Die Gründer der Christengemeinschaft: ein Schicksalnetz". Verlag am Goetheanum Dornach 1992.

De Opstanding der Doden

door Maarten Udo de Haes (geestelijke, gemeente Driebergen)

Een miniatuur uit een elfde-eeuws handschrift (Gottwalt Museum in Praag) laat zien hoe de doden zullen opstaan bij het klinken van de laatste bazuin. De deksels van de sarcophagen springen open en twaalf doden worden zichtbaar die niet meer dood zijn. Zij kijken wat verbaasd en onwennig rond. De ene kan moeilijk uit zijn liggende houding overeind komen en een ander is al bijna uit zijn kist geklommen. Weer een

ander zit wat ongelovig over de onverwachte situatie te mijmeren en nog weer een zit schrijlings op de rand van de sarcofaag en overziet onbevreesd zijn nieuwe levensperspectief.

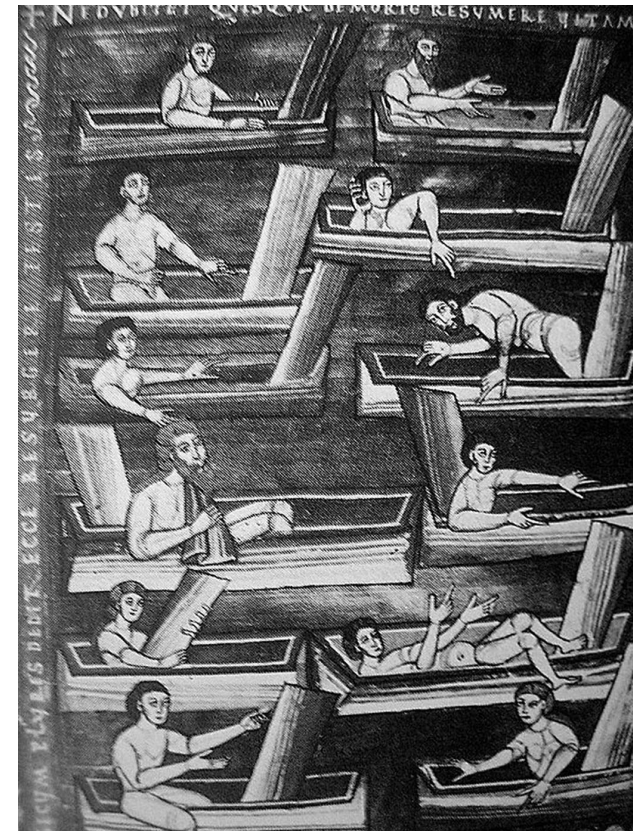
Volksverlakkerij?

Wij leven intussen tien eeuwen na de tijd dat deze prent werd vervaardigd. Het was de uitbeelding van het rotsvaste christelijke

geloof, dat bij het einde der dagen de doden uit hun graven zouden opstaan. Het is geen wonder dat steeds minder mensen in dit wonder geloven. Ik zelf behoor tot de categorie naïevelingen die nog in wonderen gelooft. Dat wil zeggen dat ik ervan overtuigd ben (en daar ook enkele ervaringen van heb) dat er tussen hemel en aarde meer bestaat dan alleen het rationeel verklaarbare.

Toch moet ik bekennen dat het heelhuids uit mijn graf klimmen na een eeuwigheid te hebben gewacht op de laatste klaroenstoot, mijn geloofskracht verre te boven gaat. En als het al zo zou gaan, hoe vol zou het dan wel worden als nu al blijkt, dat de aarde te klein wordt om de levenden te herbergen en van voedsel te voorzien.

Hoe het ook zij, ik zie drie mogelijkheden. Óf het wonder gebeurt toch zoals de prent uit Praag laat zien (een

'De opstanding der doden', miniatuur uit handschrift (11^e eeuw). Klement Gottwalt Museum, Praag

logisch denkend mens mag tenslotte nooit een hypothese bij voorbaat uitsluiten), óf hier is sprake van misleidende volksverlakerij (om het drastisch te zeggen), óf het is symbolisch bedoeld. Ik houd het – in ieder geval voorlopig – bij het laatste. Ik geloof namelijk wel degelijk in de opstanding en ik ben niet bereid om dit geloof op te geven op grond van mijn ongeloof in de letterlijke opvatting van de middeleeuwse miniatuur. Ik wil niet het kind met het badwater weggooien.

Hoe red ik mij uit dit dilemma? Voor mij is daarvoor maar één mogelijkheid en dat is mijn geloof in reïncarnatie. Ik kan ook zeggen: met de hypothese van de wedergeboorte kan ik de peiler van het christelijk geloof, de opstanding der doden, enigszins begrijpen en verklaren. Sterker nog, het is mij toenemend een raadsel hoe het christendom zónder het geloof in reïncarnatie dat grondbeginsel heeft kunnen doordragen. Ik wil proberen deze uitspraak toe te lichten. (Ik ben me er overigens wel degelijk van bewust dat anderen dat vóór mij al gedaan hebben).

Lichtsubstantie

Bij ieder muziekstuk gaat aan het slotakkoord een hele symfonie of opera vooraf. Zo zal, voordat het laatste bazuïngeschal weerklinkt, wel heel veel moeten vooraf gaan als voorbereiding van dat slotakkoord. De machtige, overweldigende apotheose van Händels Messiah bijvoorbeeld – die ik onlangs hoorde – zou zinloos in de lucht hangen zonder het hele oratorium dat naar dit hoogtepunt toewerkt en er toe bijdraagt. Zo kan iedere mens in dit leven een bijdrage leveren, hoe klein en bescheiden ook, aan zijn eindbestemming, namelijk als mens die met de opstandingskracht van Christus de dood overwint.

Het fysieke lichaam van de mens heeft twee hoofdkwaliteiten: de stof en de vorm. Je zou ook kunnen zeggen de mens heeft een bepaalde vorm 'naar Gods beeld geschapen'

en deze vorm (op zich zelf genomen is deze onzichtbaar) wordt 'opgevuld' met materie, zodat de vorm, de gestalte dan ook zichtbaar wordt. In dit verband denk ik aan het verschijnsel van de zogenaamde fantoompijn. Iemand die een lichaamsdeel mist, kan toch pijn of jeuk ervaren aan dat lichaamsdeel. Er is iets niet meer (de materie) maar het wordt gevoeld alsof het er wél is (de vorm).

Nu is de stof aan ons vergankelijk, terwijl de vorm niet materieel en in principe dus onvergankelijk is. De opstanding uit de dood zou dan moeten betekenen dat de stoffelijke en dus sterfelijke bestanddelen aan de macht van de dood worden onttrokken. Het langzame en wonderbaarlijke proces van deze overwinning op de dood probeer ik me als volgt voor te stellen.

Iedereen kent min of meer het verschijnsel van de dubbelganger. Het is een duistere schim in mij, een soort schaduw van mezelf, die – net als een uiterlijke schaduw – onverbreekbaar met mij is verbonden. Gelukkig houdt hij zich meestal koest op de achtergrond. Maar o wee, als ik me bijvoorbeeld boos maak. Dan kan het gebeuren dat ik dingen zeg of doe, waarvan ik achteraf niet alleen spijt heb, maar ook het gevoel heb dat ik eigenlijk niet me zelf was. Sommige ouders zeggen wel eens tegen een kind dat zich onmogelijk gedraagt dat een duiveltje hem te pakken heeft.

Het negatieve in de mens en in de wereld doet zich helaas vaak prominenter gelden dan het goede. Maar dat laatste is er ook, minstens even sterk of zelfs sterker, alleen veel stiller en bescheidener. En deze stille kracht werkt in ons, maar ook áán ons, tot in het fysieke toe, tot in alle moleculen toe. Niet dat een ziekte of gebrek dan ineens wordt genezen, maar in de stof, áchter de materie wordt een soort afdruk gevormd als een schaduw, maar dan (het klinkt paradoxaal) uit lichtsubstantie bestaand.

Wanneer in de sacramenten substanties worden gewijd, zoals bijvoorbeeld bij de

doop, dan gebeurt er iets dergelijks. Vergankelijke materie wordt doordrongen met de onvergankelijke opstandingskracht van Christus. De stof krijgt daardoor een andere kwaliteit. Het moet voor de dopeling – zo stel ik me dat voor – een bemoedigende ervaring zijn, om met de gewijde substanties letterlijk in aanraking te worden gebracht. Hij ervaart: er bestaat niet alleen vergankelijke materie op aarde, maar ook aardesubstantie die geïmpregneerd is met dood-overwinnende kracht.

Lange adem

Bij het altaarsacrament van brood en wijn is dit proces van transsubstantiatie nog uitgesprokener, nog intensiever. Wij mogen deze kleine, bescheiden, maar lichtende bouwstenen voor een toekomstige, onvergankelijke lichamelijke in ons opnemen. Dit betekent niet alleen een bouwsteen voor ons eigen opstandingslichaam (de tweede Adam in ons), maar tevens vertrouwen wij onze planeet deze bouwstenen toe. Een toekomstige aarde wordt stap voor stap, steen voor steen opgebouwd. "En zie, ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, want de eerste hemel en de eerste aarde waren vergaan" (Openbaring 21).

Dit is een onvoorstelbaar groot en daarmee langdurig project van kosmische dimensie, dat niet van de ene op de andere dag gerealiseerd wordt. Daarbij hebben we een lange adem nodig. En ongetwijfeld nog vele levens.

Maar zoals ik vandaag verder bouw aan hetgeen ik gisteren niet heb kunnen afmaken, zo kan ik een volgend leven met mijn meegebrachte talenten weer verder bouwen aan het stukwerk van de vorige keer. Want volgens Paulus zijn wij "Gods bouwwerk en tevens medewerkers van God".

In zijn eerste brief aan de Korintiërs verwoordt hij dit opstandingsgebeuren onnavolgbaar:

Hoe worden de doden opgewekt? Met wat voor lichaam komen zij? ... Zoals wij het beeld van de aardse mens dragen, zullen wij ook het beeld van de hemelse dragen. Want wat vergankelijk is, moet zich bekleden met het onvergankelijke; en wat sterfelijk is, moet zich bekleden met het onsterfelijke. Dan zal het woord van de Schrift in vervulling gaan: "De dood is verteerd door het zegevierende leven".

Op deze manier kan ik wél geloven in de elfde-eeuwse prent. En zo is deze waarschijnlijk ook bedoeld.

Kennismakingsinterview

Vanuit vrijheid een ander kunnen helpen – In gesprek met Bart Hessen

door Judith van der Bend (gemeente Amsterdam)

Ongeveer een jaar geleden werd Bart Hessen gewijd tot priester in de Christengemeenschap en uitgezonden naar de gemeente Amsterdam. Oud-redacteur Judith van der Bend zocht hem op voor het gebruikelijke kennismakingsinterview.

Bart komt in 1961 in Haarlem ter wereld. Hij is enig kind. Op de vraag of hij broers en zusters heeft gemist zegt hij: "Eigenlijk niet.

Ik kon me altijd goed bezig houden." Zijn ouders hebben een eenmansbedrijfje in automaterialen; onafhankelijkheid is voor hen altijd heel belangrijk geweest. "Ze hadden een heel open houding naar hun medemens", herinnert Bart zich. "Ze stonden ook altijd klaar om anderen te helpen, maar het uitgangspunt daarbij was steeds: je moet zelf de vrijheid nemen om dat te kunnen doen. Dat heeft me zeer aangesproken."

Van Haarlem naar Groningen

Het gezin is lid van de Hervormde Kerk; zijn moeder doet jarenlang de gemeenteadministratie. Maar van een zondagse kerkgang is geen sprake. Thuis worden er bijbelverhalen gelezen en op school krijgt Bart godsdienstles van een oude joodse dame. "Zij had tijdens de oorlog in concentratiekamp Mauthausen gezeten. Maar er was niets van verharding bij haar te bespeuren. Dat heeft veel indruk op me gemaakt."

Bart is een snelle leerling en na de lagere school is gymnasium B voor hem geen probleem. Intussen rijpt bij zijn ouders het idee om op het platteland te gaan wonen; in 1974 begint de verbouwing van een boerderijtje in de provincie Groningen. Het gezin verhuist in 1979. Bart heeft inmiddels zijn middelbare schooldiploma en begint aan een studie scheikunde aan de Groningse universiteit. Hij studeert in 1985 af en promoveert vier jaar later.

"Mijn kennismaking met de Christengemeenschap dateert uit 1981", vertelt Bart desgevraagd. "Ik was tijdens een spirituele

zoektocht samen met een vriend op het werk van Rudolf Steiner gestuit. Hij gaat verder waar wij zelf niet verder kwamen. Die vriend wees mij in die tijd op een kerk 'die daar iets mee te maken had'. Op Stille Zaterdag bezoekt Bart in Haarlem voor het eerst de mensenwijdingsdienst. "Ik zat daar met twee andere mensen. Het was een overweldigende ervaring. Voor het eerst in mijn leven ging ik ter communie. De volgende dag, Eerste Paasdag, ging ik weer. Een compleet andere ervaring: van een zwart naar een rood altaar; van een ernstig ingetogen naar een juichend epistel."

Een week later doet hij belijdenis in de Hervormde Kerk. Die stap vraagt enige uitleg. "Ja, dat zat zo. Ik had ervaren dat wat uit het evangelie spreekt, ik nergens anders vond en wilde me daarom toch met een kerk verbinden. Anderhalf jaar daarvoor was ik dus met belijdeniscatechisatie begonnen. De dominee was een bijzondere man en die groep jongeren was ook speciaal. We hebben al die tijd alleen maar heel intensief over elkaars geloofsbeleving gesproken."

In mei ontmoet hij op de universiteit tijdens een practicum iemand die betrokken is bij de oprichting van de Christengemeenschap in Groningen. "En zo zat ik met een kopje kruidenthee bij de voorbereidingsbijeenkomst in een lokaal van de vrijeschool." Op 21 juni vindt de eerste mensenwijdingsdienst plaats, in de consistoriekamer van de Waalse Kerk. Jacobus Knijpenga, vader van Siegwart, was de eerste geestelijke in Groningen. "Ik werkte eerst mee in de opbouwplaoeg, ging later ook ministreren en werd tenslotte lid van de gemeentecommissie."

Zichtbaarheid

In de zomer van 1988 volgt hij een zomercursus aan het seminarie in Stuttgart. Hij heeft een gesprek met Taco Bay. "Leben Sie mit Ihren Fragen, Herr Hessen", is diens advies. In hetzelfde jaar, kort voor zijn promotie, treedt Bart toe als gemeentelid. In de Hervormde Kerk is hij nooit meer geweest.

Na zijn promotie gaat Bart als onderzoeksmedewerker bij AT&T Bell Labs in New Jersey (VS) aan het werk. "Het was goed een hele nieuwe start te maken; alles was nieuw: het land, de taal, en vooral de mensen."

In 1992 keert hij weer terug. "Ik had als hoogleraar in de VS aan de slag kunnen gaan, maar ik voelde dat er thuis iets aan de hand was." Dat blijkt ook het geval te zijn: zijn vader is ongeneeslijk ziek. Na diens overlijden gaat Bart bij Shell aan de slag en vestigt zich in Haarlem. In 1996, het jaar waarin hij aan de Groningse universiteit aan het werk kan, komt Steffie weer in zijn leven. Ze kennen elkaar al vanaf de middelbare school, maar nu verliezen ze elkaar niet meer uit het oog.

Bart woont inmiddels weer bij zijn moeder. Maar al snel blijkt ook zij ernstig ziek. Het laatste halfjaar van haar leven omschrijft hij als 'een bijzondere tijd'. "Nadat ze op wonderbaarlijke wijze een longbloeding had overleefd, ervoeren we elke dag samen als een geschenk."

De vraag naar het priesterschap blijkt Bart niet los te laten; na het overlijden van zijn moeder voert hij gesprekken met Frank Storm, Harry Buisman en Myriam Driesens. "In de herfst van 2005 ben ik in Hamburg met de opleiding begonnen. Dat kon omdat ik nog heel veel vakantiedagen niet had opgenomen. Aan de universiteit van Hamburg had ik een status als gasthoogleraar, waardoor ik de beschikking had over een bureau en een telefoon." In het voorjaar van 2006 is hij weer op de universiteit voor colleges en practica. "In het najaar kon ik met het restant vakantie nog het derde semester in Hamburg volgen." Maar dan zijn de verlofdagen op. Op 1 oktober 2007 verlaat Bart definitief de universiteit en

begint in Stuttgart aan het wijdingssemester. Op 14 februari 2008 wordt hij gewijd en uitgezonden naar de gemeente Amsterdam. Over zijn nieuwe werkplek zegt hij: "Ik was hier vanuit Haarlem wel eens geweest. In de kersttijd van 2006 – de gemeente maakte toentertijd een spannende periode door – heb ik er een ministage van twee weken gedaan. Ik ervaar hier bij de mensen een open houding. Dat bevalt me goed." Wat Bart ook goed bevalt is zijn ruime Amstelveense flat op de tiende verdieping. Vanuit zijn voor- en achterraam kan hij genieten van weidse vergezichten en dagelijks de baan van zon, maan en sterren volgen. "Sinds jaren heb ik weer een eigen huis en hoef ik niet meer 'uit de koffer' te leven." Maar het werk beperkt zich niet tot Amsterdam. "Sinds kort heb ik de gemeente in oprichting in Leiden onder mijn hoede. En deze zomer ben ik te vinden in een van de kinderkampen op Berka."

Rest de vraag naar de toekomst van de Christengemeenschap. "De zichtbaarheid van de Christengemeenschap is gering. Er zijn mensen die met vragen rondlopen en al zoekende bij ons terechtkomen, maar in zijn algemeenheid moet je bijna over de drempel vallen om binnen te komen. Hoe en naar wie willen we zichtbaar worden? Wat voor zichtbaarheid is belangrijk? Dat zijn vragen waar we ons in de toekomst mee bezig kunnen gaan houden."

We hebben als Christengemeenschap een schat onder onze hoede gekregen, een kiem. Maar hoe gaan we daar zo mee om, dat ze de beste vruchten kan dragen? Met name in de zielzorg zie ik een belangrijke taak in deze tijd, maar de drempel naar een gesprek wordt nog door veel mensen als hoog ervaren. Ik hoop dat ik mijn bijdrage kan leveren om die drempel te verlagen."

Iets voor een ander doen

Winke en de dieren

een prentenboek door Lidwien van Geffen
Uitg. Christofoor 2009

door Marijke van Hulzen
(gemeente Amsterdam)

Een goed kinderboek kan voor ouders van jonge kinderen een echte hulp zijn bij de religieuze opvoeding. Met zachte pasteltinten en zeer sfeervol heeft Lidwien van Geffen een boek voor peuters en kleuters getekend en geschreven. Iedere bladzijde heeft zijn eigen kleurstelling in arceertechniek, in de sfeer en beleavingswereld van het kleine kind. Het verhaal gaat over kabouter Winke, die vol belangstelling door de dieren gevolgd wordt. Wat opvalt zijn de liefdevolle gebaren van Winke.

Het verhaal begint met de beschrijving hoe Winke woont. "Midden in het dierenbos staat een dikke boom. Tussen de wortels is een hol-

letje. Of is het een huisje? Het is een holle-huisje! Daar woont Winke". Het gaat verder met wakker worden en naar buiten komen, wassen en aankleden en een bordje pap van hazelnoten. Dan gaat hij wandelen in het bos; het is winter. Lidwien beschrijft de stilte en de rust die er is bij een dik pak sneeuw. Winke vindt rode besjes die hij aan de ekster geeft.

Wanneer het gaat dooien, smelt de sneeuw. De dauwdruppels van de sneeuwklodjes vangt Winke op, hij besprenkelt hiermee de vlinder die nog stil en stijf aan een takje hangt. Vleertje de vlinder wordt wakker: hoera, het wordt lente! Wanneer het regent, de zon schijnt of de meikever ziek is, door alle jaargetijden heen is Winke behulpzaam. Wanneer alle seizoenen voorbij zijn en de dag van Winke om is, gaat Winke slapen. De vogels vliegen naar hun nest, de mol kruipt in zijn hol en de eekhoorn klimt naar zijn bed van takjes en blaadjes. Winke zwaait naar de sterren en doet zijn deurtje dicht. Op de laatste bladzijde staat nog een tekening van de slapende Winke met daar onder: "Ssst....! Winke slaapt al!"

De wortels van ons bestaan, zoals die zich in onze kindertijd ontwikkelen, hebben een grote invloed op ons leven. Winke wordt wakker in zijn holle-huisje tussen de wortels. Het verhaal en de tekeningen bieden een warme omhullende en harmonische sfeer. Winke geeft de dieren ieder keer weer iets passends, een duidelijk thema van dit boek. Kinderen kunnen erdoor geïnspireerd raken en fantaseren, hoe leuk het is om iets voor een ander te doen; menig kind doet dat van nature graag. Het verhaal stimuleert het omgaan met de planten- en dierenwereld, wat verbindend kan werken voor het jonge kind, evenals het dag- en jaarritme dat als een rode draad door het verhaal loopt. Kinderen krijgen met dit prentenboek rijke beelden aangereikt. Wie wenst zijn kind deze beelden in zijn ontwikkeling niet toe?

Bouwen aan een duurzame toekomst

Zonder wij geen ik – Samenhang in een uiteenvallende maatschappij

Christine Gruwez en Klaas van Egmond
met een nawoord van Ignaz Anderson,
Iona Stichting 2008

door Nelle Amons-Smink
(gemeente Driebergen)

Het boekje met de intrigerende titel *Zonder wij geen ik* is maar klein, maar het is het waard zorgvuldig gelezen en bestudeerd te worden! Wat de auteurs aansnijden, is immers hoogst actueel. We kunnen allemaal ervaren, dat in onze 'postmoderne' tijd vele oude verbanden en bindingen verloren zijn gegaan en de samenleving uit elkaar dreigt te vallen in afzonderlijke individuen. Velen, met name jongeren, weten niet meer waar ze bij horen en op zoek naar hun identiteit dreigen zij voorbij te gaan aan wat ze delen

met elkaar, of ze identificeren zich juist sterk met een groep.

De auteurs stellen vragen naar de rol van eigenheid en identiteit en hoe deze in een werkzame samenhang kan worden gebracht met de gemeenschap. Wat brengt ons naar elkaar toe? Wat kan worden aangesproken in een samenleving waardoor krachten werkzaam kunnen worden die een nieuw midden, een nieuw 'wij' kunnen scheppen? De bijdrage van Christine Gruwez draagt als ondertitel: Identiteit en het Ik als verlangen. Zij breekt een lans voor het steeds weer opnieuw scheppen van een nieuwe vrije ruimte tussen mensen, waarin ieder kan gedijen. Een citaat: "Mijn verlangen ernstig nemen houdt in, dat ik ook het verlangen van de ander ernstig neem. Ieder terugwijzen van het anderszijn van de ander ontleemt mij de kracht tot verlangen. Maar ieder mij openstellen voor die andersheid, hoe pijnlijk het soms moge zijn, doet mijn verlangen aan intensiteit toenemen. Van daaruit wil ik uitnodigen en bijdragen tot het steeds weer scheppen van een midden waarin de wederzijdse intenties zichtbaar kunnen worden. In dit midden zijn alle elementen van identiteit op gelijke wijze kostbaar. Ook diegene die niet in mijn doosje steken en waarin ik mezelf niet herken, maar waaraan de ander op zijn beurt eigenheid kan ontlelen. Ik ga de uitdaging aan en het risico dat ieder element werktuig kan worden voor het in verschijning treden van het ik. Want wat zou verlangen zijn als het geen risico kan nemen?"

Klaas van Egmond neemt als uitgangspunt het motto dat Job Cohen (burgemeester van Amsterdam) bij zijn aantreden uitsprak: 'De boel bij elkaar houden' en hij voegt daaraan toe: 'Tegenwicht in de hang naar identiteit'. Hij laat zien dat in de loop van de geschiedenis steeds opnieuw een strijd ontstaat tussen een ontwikkeling in de richting van duurzaamheid, samengaan met een streven naar het midden en middelpuntvlieden-de krachten, die het geheel uit elkaar laten

vallen, versplinteren en 'onduurzaam' genoemd zouden kunnen worden. Altijd wanneer waarden en mens- en wereldbeelden verabsoluteerd worden, o.a. door dogmatisme, kunnen zij ontaarden in een karkatuur en leiden tot fundamentalisme, van welke aard dan ook. Zo zijn ook wetenschap en religie in de loop van de tijd totaal tegenover elkaar komen te staan, terwijl zij oorspronkelijk vaak zelfs verenigd waren in één mens, die tegelijk priester, arts, pedagoog en geleerde was. "Alleen wanneer de mens hemel en aarde en zichzelf met de ander verbindt, kan een nieuw midden, een nieuw 'wij' ontstaan", aldus de auteur.

Zonder wij geen ik zette mij aan tot zorgvuldig lezen en nadenken en ik ervaar het als een appèl aan ons allemaal steeds weer het midden, het 'wij', dat wat ons verbindt, te zoeken, willen wij meebouwen aan een duurzame toekomst.
